

Criticism Of Mystic Terms in Mo'in's Persian Dictionary

Behzad Abbaszadeh^{1*}
Rahman Moshtaghmehr²
Ahmad Goli³

Abstract

The present study is a review of the quality and quantity of the definitions of mysticism and Sufism terms in a *Mo'in's* Persian dictionary. In this dictionary, about 574 mysticism and Sufism terms are defined with a brief approach. The results of the research show that despite the fact that mentioning the detailed guidelines about the term and terminology in the introduction has been neglected; but the system of phonetic transcription and marking of terms is uniform, accurate and scientific. Definitions are far from complicated expressions and are close to the language of the contemporary audience. The dictionary has its own language in the definitions and there are no extreme references and quotations to ancient prose texts. Only 51% of the definitions, in a short form, are quoted from the texts. In the definition of terms, the dictionary relies on prose texts, especially the thesauruses and works of Jafar Sajjadi, and the example of poetry is very weak and limited. Of course, the system of choosing Sufism terms is not very precise and clear. And there are words that, despite having mystical definitions, are not considered part of Sufism terms; therefore, the authors conduct a quantitative and qualitative review of Sufi terms in this dictionary with a critical attitude and by extracting terms from the dictionary, accurate statistics from the sources used, and poetic and textual evidence.

Keywords: *Mo'in's* Persian dictionary, criticism & review, term, Mysticism & Sufism

Extended abstract

1. Introduction

Farhang-e Farsi-ye Mo'in is considered one of the most important Persian dictionaries after Dehkhoda's *Loghatnameh*. However, critical reviews and the correction of potential shortcomings should not be overlooked, as "lexicography

*1. PhD Student of Persian Language and Literature, *Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Azarbaijan Shahid Madani University, Tabriz, Iran.*

(Corresponding Author: behzadava2@yahoo.com)

2. Professor of Persian Language and Literature, *Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Azarbaijan Shahid Madani University, Tabriz, Iran.*
(r.moshtaghmehr@gmail.com)

3. Professor of Persian Language and Literature, *Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Azarbaijan Shahid Madani University, Tabriz, Iran.*
(ah.goli@yahoo.com)

is a risky endeavor that, no matter how well-equipped with sound theories, is never free of deficiencies” (Anvari, 2002: 14). Critiquing general dictionaries can guide the compilation of forthcoming comprehensive works, such as a Comprehensive Persian Language Dictionary (Jafari, 2013: 77).

Previous research on Farhang-e Mo'in has largely been general and descriptive, primarily introducing and evaluating the dictionary overall; for instance, Fazilat (2005: 69-80) emphasized the need to revise the section on foreign compounds. Investigations of mystical and Sufi terminology have been limited, such as Pourjavadi's (1997: 52-65) article analyzing only three entries (tavāle', lavāme' & lavāyeh). To date, no independent study has addressed the topic comprehensively. This research therefore assesses Mo'in's accuracy and rigor in selecting and defining Sufi terms, his method of definition, referencing, language, comprehensiveness, utility, and comparison with specialized lexicons.

In the dictionary preface, Mo'in does not provide a clear methodology for defining and selecting Sufi and other technical terms. Since a substantial portion of dictionary entries consists of terms from various sciences, the absence of such a methodological guideline has caused inconsistencies and deficiencies in entry compilation.

Mo'in avoids excessive citations and adopts a concise approach in defining terms; unlike Dehkhoda, his definitions are not direct quotations from source texts. Only half of the entries include references, while the remainder are presented in simple and engaging language without citation. These definitions, framed within a general dictionary, are logical, practical, and broadly consistent with scientific lexicographical standards. Although the number of mystical terms differs from specialized Sufi lexicons, over half of the definitions are drawn from the philosophical and mystical works of Jafar Sajjadi.

The authors first analyzed basic information regarding the total number of entries, sources of definitions, linguistic roots, grammatical structure, and comparison with specialized lexicons. They then examined the definitions, sources, examples, entry methodology, and quality of definitions, avoiding the generalizations common in Farhang-e Mo'in.

2. Theoretical framework

Sidney Landau, in *Dictionaries: The Art and Craft of Lexicography*, proposed criteria for evaluating dictionaries, including the preface, grammatical identity of entries, pronunciation, use of abbreviations, arrangement of entries, intended audience, usability, and quality of definitions (Landau, 1991, p.6; see also Landau, 2020). Based on these criteria, the present study examines *Farhang-e Farsi-ye Mo'in*, analyzing both quantitatively and qualitatively its preface, approach to term selection, intended readership, language and quality of definitions, sources and evidential examples, and the number and scope of mystical terms.

3. Methodology

The present study employs a descriptive-analytical and critical approach. Its focus is on the relationship between mystical terms and general dictionaries. The theoretical

framework is based on Sidney Landau's principles of definition and lexicography. Initially, Sufi terms were extracted from *Farhang-e Farsi-ye Mo'in*. Out of an overall corpus of approximately 150,000 entries, 574 Sufi terms were identified, representing about 0.38% of all entries. The definitions of these terms and their sources were analyzed according to lexicographical evaluation criteria, assessing both quality and effectiveness. Subsequently, a quantitative examination of sources and evidential examples, including poetic and textual instances, was conducted.

4. Results & Discussion

In *Farhang-e Farsi-ye Mo'in*, insufficient attention has been paid to the concept of terms and the entry of mystical terms. Unlike Dehkhoda, Mo'in uses a single marker for Sufi terms and applies precise and scientific transcription; however, inconsistencies exist in entry selection. About 11 entries with mystical definitions are not recognized as terms (e.g., Jebreil, Arba'in, Maqamat-e Ma'navi), whereas some words without mystical definitions are treated as terms (e.g., parcheh, ajsam, bozorg).

Compared to Dehkhoda, *Farhang-e Mo'in* provides limited source citation: only approximately 51% of mystical terms include references, while Dehkhoda cites sources for about 94% of entries. Mo'in gradually began citing sources from the second half of the dictionary (from the letter "h"), leaving many initial entries (from "ā" to "ch") without references. Citation practices are inconsistent; for example, simple entries like *shuhud* include a source, whereas more complex entries such as *sharḥ* and *ijtibā'* lack one, despite the text clearly not being original.

Reference consistency is also lacking, with some sources cited incompletely or without page details, as in *emtehān*, *azal*, and **īḥā'*. The majority of mystical definitions (around 60%) are drawn from Jafar Sajjadi's works, highlighting the significant role of specialized lexicons in shaping general dictionaries.

Definitions are generally concise and appropriate for a general audience, but the language is not uniform. Due to the nature of mystical terms, some definitions retain complex, classical expressions (e.g., *abadiyat*, *dahash*, *zawq*, *dabur*, *ahad*). Occasionally, the main entry is not defined and is instead cross-referenced to an antonym or related term, sometimes creating a chain of references; for instance, *inqibāḍ* refers to *inbisāt*, which refers to *bast*, and finally to *qabḍ*.

The use of poetic examples is minimal. Of the 574 mystical entries, only 33 (about 6%) include poetic evidence, totaling nearly 40 verses, with over two-thirds (approximately 66%) drawn from Hafez and Rumi.

5. Conclusions & Suggestions

The present study examines the quality of definitions of mystical terms in *Farhang-e Farsi-ye Mo'in*. Mo'in succeeds in consistent transcription, uniform marking of terms, and providing concise, practical definitions suitable for a general dictionary. However, the entry system for Sufi terms lacks clear criteria, and it is sometimes

unclear how an entry is designated as a term. The detailed preface does not provide a precise methodology for defining or creating terms.

Mo'in's citation system is inconsistent, with approximately half of the definitions lacking sources. In some cases, a simple entry includes a reference, whereas a more complex one does not. Definitions rely primarily on contemporary prose rather than classical texts or older lexicons, and poetic examples are seldom used. Overall, the definitions are adapted to the dictionary's audience: they are mostly concise, simple, and expressed in contemporary language.

155-180.

Select Bibliography

Anvari, H. *Farhang-e Sokhan (Sokhan Comprehensive Dictionary)*. Tehran: Sokhan; 2004. [In Persian]

Dehkhoda, A. *Dehkhoda Dictionary*. Tehran University, 1998. [In Persian]

Fazilat, M. The necessity of revising the section on foreign compounds in *Farhang-e Farsi-ye Mo'in. Research in Persian Language and Literature*, New Series, 2005; 4: 69–80.

Goharin, S. *Sharh-e Estelihat-e Tasavvuf* (2nd ed.). Tehran: Zavar; 1997. [In Persian]

Jafari, Z. An overview of the category of dictionary criticism and its basics. *Especial Issue of Farhangestan-e- Farhang-nevisi*, 2013, 5&6.

<http://ensani.ir/fa/article/324590> [In Persian]

Landau, S. *Dictionaries the art and craft of lexicography*. (Afzali, M. & Malekan, M. Trans.) Bahar book; 2020. [In Persian]

Mo'in, M. *Farhang-e Farsi-ye Mo'in* (8th ed., 6 vols.). Tehran: Amir Kabir; 1992. [In Persian]

Pourjavady, N. Sufi terms in Mo'in dictionary, review of the three terms tavāle', lavāme' & lavāyeh. *Especial Issue of Farhangestan-e- Farhang-nevisi*, 1997; 11: 52-65. [In Persian]

Sajjadi, J. Tahuri. *Glossary of mystic terms and interpretations*. Tahoori books; 2004. [In Persian]

How to cite:

Abbaszadeh B., Moshtagmeh M, and Goli A. Criticism Of Mystic Terms in Mo'in's Persian Dictionary. *Zaban Farsi va Guyeshhay Irani*. 155-180 2(18): 155-180. DOI:10.22124/plid.2025.29066.1703

Copyright:

Copyright for this article is retained by the author(s), with first publication rights granted to *Zaban Farsi va Guyeshhay Irani (Persian Language and Iranian Dialects)*. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided that the original work is properly cited.

نقد و بررسی اصطلاحات عرفانی در فرهنگ فارسی معین

احمد گلی^۳

رحمان مشتاق مهر^۲

بهزاد عباس زاده مبارکی^۱

چکیده

پژوهش حاضر نقد و بررسی کم و کیف تعاریف اصطلاحات عرفان و تصوف در فرهنگ فارسی معین است. در این فرهنگ حدود ۵۷۴ اصطلاح عرفان و تصوف به اجمال تعریف شده است. دستاوردهای پژوهش نشان می‌دهد با وجود اینکه ذکر شیوه‌نامه دقیق درباره اصطلاح و اصطلاح‌پردازی در مقدمه مغفول مانده است؛ اما نظام آوانگاری و علامت‌گذاری اصطلاحات، یکدست، دقیق و علمی است. تعاریفات تا حدود زیادی به‌دوراز عبارت‌پردازی‌های متکلفانه و نزدیک به زبان مخاطب معاصر است. فرهنگ در تعاریف، زبان مخصوص خود را دارد و خبری از ارجاعات و نقل قول‌های افراطی به متون منشور کهن نیست. تنها ۵۱٪ از تعاریف، به‌صورت کوتاه، منقول از متون است. فرهنگ در تعریف اصطلاحات متکی بر متون نثر مخصوصاً اصطلاح‌نامه‌ها و آثار جعفر سجادی است و شاهد مثال شعر بسیار کم‌رنگ و محدود است. البته نظام مدخل‌گزینی اصطلاحات تصوف چندان دقیق و روشن نیست و مدخل‌هایی هست که با وجود تعاریف عرفانی جزء اصطلاحات تصوف دانسته نشده‌اند؛ از این‌رو، پژوهشگران با رویکردی انتقادی و برپایه احصای اصطلاحات، همراه با ارائه آمار دقیق از منابع و شواهد شعری و متنی، به تحلیل کمی و کیفی اصطلاحات صوفیانه در این فرهنگ پرداخته‌اند.

واژگان کلیدی: فرهنگ معین، اصطلاح، عرفان و تصوف.

-
- ۱- دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، گرایش ادبیات عرفانی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید مدنی آذربایجان، تبریز، ایران (نویسنده مسؤول)
 ۲- استاد گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید مدنی آذربایجان، تبریز، ایران
 ۳- استاد گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید مدنی آذربایجان، تبریز، ایران

✉ behzadava2@yahoo.com

r.moshtaghmehr@gmail.com

ah.goli@yahoo.com

۱- مقدمه

فرهنگ فارسی معین از فرهنگ‌های گران‌سنگ فارسی پس از لغت‌نامه دهخداست. دوره شش‌جلدی آن ۳ بخش لغات، ترکیبات خارجی و اعلام دارد. معین با همکاری گروهی از دوستان فاضل و بالغ بر ۴۰۰ دانشجو در طی ۲۰ سال و با استفاده از ۳۰۰ هزار فیش کار تنظیم فرهنگ را پیش برد. فرهنگی که با تکیه بر میراث بزرگ دهخدا و با تأسی و الهام و تأثیرپذیری از فرهنگ‌های بزرگ غربی مثل لاروس^۱ و مؤلف آن «پیر لاروس^۲» و مرتفع ساختن نیازمندی‌های نسل معاصر تألیف و تدوین شده‌است (معین، ۱۳۷۱: چهل‌وچهار).

فرهنگ‌ها باوجود اهمیتی که در تدوین و تألیف آنها صورت گرفته، از خطاهای احتمالی مبرا نیستند چنانکه حسن انوری (۱۳۸۱: ۱۴) در مقدمه فرهنگ بزرگ سخن می‌گوید: «فرهنگ‌نگاری کار پرخطری است که هرقدر مجهز به نظریه‌های درست باشد، خالی از کاستی نخواهد بود ... علاوه بر این، صاحب‌نظران نیک آگاهند که چنین کارهایی باید به‌مرور و در ویرایش‌های متعدد به کمال نزدیک شود». با تکیه بر همین رویکرد فرایند تعریف و مدخل‌گزینی اصطلاحات عرفان و تصوف در فرهنگ معین را ارزیابی خواهیم کرد. از طرفی نقد فرهنگ‌ها از آن منظر مهم است که از متون پرمراجعه و پرمخاطب هستند و می‌تواند راهگشای تألیف فرهنگ‌های در حال تدوینی چون فرهنگ جامع زبان فارسی باشد (جعفری، ۱۳۹۲: ۷۷).

شعبانزاده (۱۳۸۴: ۶۸-۷۰) به نقل از یاکوف مالکیل^۳ سنجه‌های مناسب ارزیابی یک فرهنگ را در سه سطح «۱- حجم فرهنگ‌ها یا گستره واژگانی ۲- دیدگاه نویسنده فرهنگ ۳- شیوه عرضه اطلاعات در فرهنگ» معرفی می‌کند. او این سنجه‌ها را از اثر «فرهنگ‌ها فن و هنر فرهنگ‌نویسی» سیدنی لاندو^۴ نقل می‌کند. این کتاب در زمینه نقد پیکره فرهنگ‌ها و بایدها و نبایدهای تعریف در فرهنگ‌های یک‌زبانه نگاشته شده‌است (Landau, 1991). سنجه‌های آن، فرهنگ را در قالب مقدمات، هویت دستوری واژگان، شیوه تلفظ، داشتن علائم اختصاری، ترتیب ذکر واژگان و معانی آن، مخاطب، کاربری آسان و کیفیت و کارایی تعاریف بررسی می‌کند (لاندو، ۱۳۹۹). بنابراین تلاش شده‌است مؤلفه‌های یادشده ازجمله مقدمه فرهنگ، داشتن شیوه‌نامه در باب اصطلاح و اصطلاح‌گزینی، مخاطب اثر، زبان تعاریف، کیفیت

1. Grand Larousse encyclopédique en dix volumes

2. Pierre Larousse

3. Yakov Malkiel

4. Sidney Landau

و کارایی تعاریف، منابع و شواهد و تعداد و گستره اصطلاحات عرفانی از جنبه کمی و کیفی با ارائه اطلاعات دقیق در این فرهنگ واکاوی شود.

۱-۱- پیشینه پژوهش

تاکنون مقالاتی درباره نقد و بررسی کلی فرهنگ فارسی معین نوشته شده که محتوای قریب به اتفاق آنها به صورت کلی به بررسی و نقد و معرفی و توصیف فرهنگ می‌پردازد و در مواردی مانند مقاله «ضرورت بازنگری در بخش ترکیبات خارجی فرهنگ فارسی معین» (فضیلت، ۱۳۸۴: ۶۹-۸۰) نیاز به بازنگری آن را یادآور می‌شود؛ اما درباره نقد و بررسی اصطلاحات عرفان و تصوف صرفاً مقاله‌ای با عنوان «اصطلاحات صوفیه در فرهنگ معین، بررسی سه اصطلاح طوابع، لوايح و لوامع» (پورجوادی، ۱۳۷۶: ۵۲-۶۵) نگاشته شده که به صورت موردی به تعریف و مآخذ سه اصطلاح یادشده پرداخته‌است. بنابراین تاکنون هیچ اثر مستقلی به موضوع مقاله حاضر نپرداخته‌است و نقدها درباره فرهنگ، کلی و توصیفی یا به صورت موردی درباره برخی واژگان است.

۱-۲- بیان مسأله

مسأله اصلی پژوهش حاضر، نقد و بررسی اصطلاحات حوزه عرفان و تصوف در فرهنگ معین است. هدف پژوهش حاضر ارزیابی این نکته است که میزان دقت و اهتمام معین در فرایند مدخل‌گزینی و تعریف اصطلاحات حوزه عرفان و تصوف تا چه پایه‌ای بوده‌است. آیا در مقدمه فرهنگ اطلاعات لازم درباره شیوه‌نامه تعریف اصطلاحات وجود دارد؟ در تعریف این اصطلاحات چه رویکردی پیش گرفته‌است؟ شیوه ارجاع و زبان تعریف چگونه است؟ تعاریف، جامع و مانع، با حدود و ثغور مشخص و در حد یک فرهنگ عمومی با مخاطب عامه است؟ تفاوت و تشابه مدخل‌گزینی اصطلاحات عرفانی معین با اصطلاح‌نامه‌های تخصصی عرفانی چیست؟

گفتنی است معین در مقدمه، توضیحات و شیوه‌نامه چندان روشنی در باب تعریف و مدخل‌گزینی اصطلاحات عرفان و تصوف و سایر اصطلاحات ارائه نکرده‌است. از آنجاکه بخش اعظمی از لغات فرهنگ‌ها را اصطلاحات علوم گوناگون تشکیل می‌دهد ذکر شیوه‌نامه‌ای در

این باب ضروری به نظر می‌آید. چراکه مسکوت و مغفول ماندن آن باعث ایجاد آشفتگی‌ها و اشکالاتی در روند مدخل‌گزینی اصطلاحات تصوف شده‌است.

معین با اجتناب از ارجاعات افراطی سعی می‌کند تا حد امکان رویکردی اجمالی در تعریف اصطلاحات داشته باشد. چنانکه برخلاف لغت‌نامه دهخدا؛ تعریف اصطلاحاتش نقل مستقیم از متون نیست. او تنها برای نیمی از اصطلاحات به متون ارجاع می‌دهد و بقیه موارد را بدون نقل از جایی، با زبانی ساده و گیرا تعریف می‌کند. تعریفاتی که در چارچوب یک فرهنگ عمومی با مخاطب عامه منطقی و کارآمد و نزدیک به معیارهای فرهنگ‌نویسی علمی است. هرچند که در تعداد اصطلاحات با اصطلاح‌نامه‌های تخصصی عرفانی تفاوت‌هایی دارد اما مهم‌ترین منبع او در تعریف اصطلاحات همین اصطلاح‌نامه‌های عرفانی و فلسفی جعفر سجادی است، چنانکه بیش از نیمی از تعاریف اصطلاحات را عیناً از آثار وی نقل می‌کند. نگارندگان تلاش کرده‌اند ابتدا به اطلاعات اولیه درباره تعداد کل اصطلاحات، منابع تعریف، ریشه زبانی اصطلاحات، ساخت دستوری آنها و مقایسه تعداد مدخل‌ها با اصطلاح‌نامه‌های تخصصی بپردازند و سپس تعاریف، منابع و شواهد مثال، نحوه مدخل‌گزینی و کم و کیف تعریف اصطلاحات را به دور از کلی‌گویی‌های رایج در این فرهنگ واکاوی کنند.

۲- بحث و بررسی

۲-۱- بررسی اطلاعات کلی فرهنگ در مقدمه

مطابق آنچه از یاکوف مالکیل نقل شد، یکی از سنجه‌ها و معیارهای ارزیابی فرهنگ‌ها، اطلاعاتی است که در مقدمه این آثار ذکر می‌شود. مقدمه فرهنگ معین کوتاه و کاربردی است. هرچند نیمی از مطالبی آن را در مقدمه لغت‌نامه دهخدا هم می‌توان یافت. در حقیقت معین بسیاری از مطالب بخش‌های «منابع زبان فارسی» و «عناصر اصلی زبان فارسی» (معین، ۱۳۷۱: ۴-۳۷) را از مقدمه لغت‌نامه دهخدا یعنی بخش «زبان‌ها و لهجه‌های ایرانی» به قلم احسان یارشاطر و «اوستا» و «پارسی باستان» از خود معین (دهخدا، ۱۳۷۷: ۱۲-۴۰) عیناً نقل کرده‌است. همچنین بخش «فرهنگ‌های فارسی» (معین، ۱۳۷۱: ۳۹-۴۳) که به معرفی اجمالی فرهنگ‌های فارسی از ابتدا تا روزگار خود پرداخته‌است؛ هم به صورت مفصل در مقدمه لغت‌نامه دهخدا موجود است (نک. دهخدا، ۱۳۷۷: ۱۸۰-۲۷۰). در حقیقت، معین خلاصه‌ای از آن مطالب را دوباره نقل کرده‌است. به نظر می‌رسد مناسب‌تر آن بود که مؤلفان به تبیین تمایز میان لغت و اصطلاح می‌پرداختند و در کنار آن، شیوه‌نامه جامع‌تری برای تنظیم و تدوین

فرهنگ فراهم می‌ساختند. زیرا برای مثال مخاطبی که در جست‌وجوی اصطلاحات تصوف در فرهنگ‌های عمومی است، نمی‌داند چرا معین لفظی را با علامت (تص.) جزء دایره اصطلاحات تصوف به کار برده و چرا برخی الفاظ را با وجود داشتن تعریف صوفیانه و عارفانه با نشان (تص.) علامت‌گذاری نکرده‌است.

بقیه مطالب شامل مقدمه‌ای روشن و دقیق است و در آن بخش‌هایی وجود دارد که تا قبل از معین در فرهنگ‌های فارسی رایج نبود، مثل بخش «نشانه‌های اختصاری» و «جدول تطبیق حروف تلفظ‌نگاری». این دو جدول که تعاریفات را کارآمد و علمی کرده‌است از اختصاصات و امتیازات فرهنگ معین است. همچنین قسمت «روش ما»، «امتیازات فرهنگ» و «مآخذ» نیز دقیق کار شده‌است.

۲-۱-۱- بی‌توجهی به مبحث اصطلاح

امتیاز فرهنگ معین نسبت به لغتنامه دهخدا این است که معین حداقل اصطلاحات هر حوزه را با علامت اختصاری یکدست مشخص کرده‌است. مثلاً (فل. = فلسفه)، (تص. = تصوف)، (تف. = تفسیر)، (منط. = منطق) و آن بلا تکلیفی که مخاطب درباره اصطلاحات عرفان و تصوف در لغتنامه دهخدا دارد در فرهنگ معین ندارد.

معین با اینکه «شیوه‌نامه» و توضیحات روشنی درباره روند کار خویش دارد، اما کمترین توضیحی درباره نحوه تعریف و اصول و معیارهای تعریف اصطلاحات ندارد. هیچ صحبتی در باب تفاوت لفظ با اصطلاح و اصول مدخل‌گزینی اصطلاحات نمی‌کند. تنها توضیح او درباره اصطلاحات حوزه‌های مختلف علوم این است که «پیش از تعریف لغتی از لحاظ ادبی، علمی، هنری و غیره، علم و فنی که لغت مذکور در آن، مورد بحث است با نشانه اختصاری در داخل پرانتز نموده شده‌است؛ مثلاً (پز. = پزشکی) (جان. = جانورشناسی) (گیا. = گیاهشناسی) (نج. = نجوم) و غیره» (معین، ۱۳۷۱: ۶۲). معین (همان: ۳۸) با اینکه به اهمیت و رتبه شامخ اشعار عرفانی فارسی در ادبیات جهان اذعان می‌کند (همان: ۳۸) اما شیوه‌نامه و توضیح حداقلی درباره نحوه مدخل‌گزینی اصطلاحات حوزه عرفان ندارد.

علاوه بر این، معین در قسمت «فرهنگ‌های ما» از سلسله فرهنگ‌های موضوعی و اختصاصی فارسی که قرار بود تهیه و چاپ بشوند سخن می‌گوید. فرهنگ‌هایی با عنوان فرهنگ عروض، فرهنگ هنری، فرهنگ طبیعی، فرهنگ پزشکی، فرهنگ دستوری، فرهنگ تلفظی، فرهنگ املائی، فرهنگ تصحیحات و تحریفات، فرهنگ مترادف متضاد، فرهنگ تاریخ

استعمال لغات، فرهنگ موارد استعمال و نکات ادبی (همان: ۴۶). در این فهرست، جایی برای فرهنگ اصطلاحات و الفاظ عرفانی پیش‌بینی نشده‌است. شاید به این دلیل که او اصطلاح‌نامه عرفانی سجادی را که بارها از آن در تعریف اصطلاحات بهره برده، کافی می‌دانسته‌است.

۲-۲- نقد و بررسی مدخل‌ها

۲-۲-۱- فهرست اصطلاحات عرفان و تصوف

در چاپ شش‌جلدی فرهنگ فارسی معین، اصطلاحات عرفان و تصوف در چهار مجلد اول آمده‌اند. در این فرهنگ حوزه کاربرد اصطلاحات را از طریق علامتی که در جدول علائم اختصاری توضیح داده، می‌شناسیم. او برای اصطلاحات حوزه عرفان و تصوف از علامت اختصاری (تص.) استفاده می‌کند. شیوه علامت‌گذاری این اصطلاحات در فرهنگ معین یکدست است؛ بنابراین با جست‌وجوی آن؛ اصطلاحات، الفاظ و تعابیر مربوط به حوزه تصوف و عرفان گردآوری شد. این اصطلاحات همراه با علامت اختصاری منابعی^(۱) که در تعریف از آن‌ها استفاده شده به شرح زیر است:

جدول ۱- راهنمای منابع استفاده‌شده در تعریف مصطلحات عرفانی فرهنگ فارسی معین

نام منبع	علامت اختصاری	نام منبع	علامت اختصاری
فرهنگ علوم عقلی سجادی	فرع	اصطلاحات شاه نعمت‌الله	اش
فرهنگ مصطلحات عرفانی سجادی	فرم	اصطلاحات الصوفیه	اص
فرهنگ لغات فلسفی سجادی	فرلغا	منطق الطیر گوهرین	منط
کشف اصطلاحات الفنون تهانوی	کش	اسرارنامه گوهرین	اسر
تعریفات جرجانی	ت	تاریخ تصوف غنی	تغ
سایر منابع کم‌کاربرد: اسفار، کشف‌المحجوب، رساله قشیریه، عالم‌آراء، مصباح الهدایه، دستور العلماء، شرح گلشن راز، اسرارالتوحید، اوصاف الاشراف، خلاصه مثنوی فروزانفر، معارف بهاء ولد فروزانفر، نفائس الفنون، شرح قیصری، آندراج، کشف اللغات، مقدمه مصباح الهدایه همایی، مرصادالعباد، لمع و اللمع، اشعه اللمعات، کشف‌الاسرار و دو منبع ناشناس: مقالات الحنفاء و تقریرات فاضل تونی.			

فهرست اصطلاحات: آ: آب، آب استاده، آب بی‌حد، آبِ آب، آبِ حق، آب حیات ...

الف: ابدال، ابدیت، اتحاد، اتصال، اثبات، اجتناء، اجسام ...

ب: با خود، باد (کش)، بزرگ، بزرگی، بستگی ...

خ: خاتم (اش، فرع)، خادم (فرع)، خاطر (فرع)، خاطر حقانی (فرع)، خاطر شیطانی (فرع)،
 خاطر نفسانی (فرع)^(۳) ...

۲-۲-۲- آمار کل مدخل‌ها

اگر بخواهیم تعداد مدخل‌های فرهنگ معین را با تعداد اصطلاحات عرفانی مقایسه کنیم؛ باید بگوییم که فرهنگ معین به گواه آمار و عددی که برای نسخه شش جلدی آن گفته‌اند^(۳) حدود ۱۵۰ هزار مدخل دارد که دو جلد از آن مختص اعلام است. از طرفی تعداد مدخل‌های اصطلاحات عرفانی که از فرهنگ معین احصا و استخراج شد حدود ۵۷۴ مدخل است؛ بنابراین اصطلاحات عرفانی در مقایسه با کل مدخل‌های لغت‌نامه در حدود ۰/۳۸٪ سی‌وهشت صد درصد است و اگر اعلام را از کل مدخل‌ها کسر کنیم - حدود دو جلد از شش جلد و تقریباً حدود ۳۰٪ درصد مدخل‌ها - نسبت اصطلاحات عرفانی در مقایسه با کل مدخل‌های باقی‌مانده حدود ۰/۵۷٪ می‌شود؛ یعنی حدود نیم درصد از مدخل‌های فرهنگ معین شامل اصطلاحات عرفانی است.

۲-۲-۳- ریشه زبانی اصطلاحات عرفان و تصوف در فرهنگ معین

در فرهنگ معین حدود ۸۷ اصطلاح عرفانی فارسی وجود دارد؛ یعنی حدود ۱۵٪ از کل اصطلاحات عرفانی آن، اصطلاحات عرفانی فارسی است. به این شرح:

آب، آبِ استاده، آبِ آب، آشفته‌سامان، اکسیر، انبار، انباردار، انبان، با خود، باد، بزرگ، بزرگی، بستگی، بنده خدا، بیرنگ، پارچه، پاکباز، پالهنک، پخته، پرده، پرواز، پریشانی، پست، پشمینه‌پوش، پیاله، پیام، پیر، پیر خانقه، پیر خرابات، پیر دلیل، پیر گلرنگ، پیر مغان، پیر میخانه، پیر میکده، پیش‌کسوت، پیش‌کسوتی، پیمانه، تاراج، تخت‌نشینان خاک، جامه، جامه-چاک، جامه‌شویی، جهان‌بین، چرخ، خانه، خم، دام، درد، درون، دریا، دست، دستگاه، دستگیر، دستگیری، دل، دلگشا، دم، دوستی، دوش، دهان، دهش، دیر، دیوانگی، رخ، رند، رندی، رونده، زانو، زنده، ساحل، ساغر، سبکسر، سر سپردن، سرسپرده، شاه، غمکده، غمگسار، فکنده سر، کاروبار، گرمی، گشاد، گیسو، لب، مرغ دل، من، ناز، هستی.

سایر اصطلاحات در فرهنگ معین یا کاملاً عربی هستند یا کلماتی مرکب از الفاظ عربی و فارسی.

۲-۲-۴ ساخت دستوری اصطلاحات

در فرهنگ معین ۳۸۶ مدخل از کل اصطلاحات تصوف شامل کلمات ساده و مشتق است. حدود ۱۷۹ مدخل از کل اصطلاحات تصوف نیز ترکیبات وصفی و اضافی و عطفی و مصدری است. تعبیرات به کاررفته نیز ۵ مدخل است: عشق را عشق است، متحقق بحق، متحقق بحق و خلق، وحدت در کثرت، کثرت در وحدت. درنهایت ۲ مدخل ضمیر است یعنی «من» و «هو». ۲ مدخل نیز حرف است یعنی «الف» و «لا».

۲-۲-۵- مقایسه اصطلاحات عرفانی معین با اصطلاح‌نامه‌های تخصصی عرفانی سجادی و گوهرین

با مقایسه اصطلاحات عرفان و تصوف اصطلاح‌نامه سجادی با اصطلاحات عرفانی فرهنگ معین می‌توان پی برد که این اصطلاحات در اثر سجادی ضبط نشده‌اند:

آب استاده، آب بی‌حد، آب حق، آب صفا، آشفته‌حال، آشفته‌سامان، ابدیت، اثبات، اجتناب، اجسام، ارادت، اربعین، استغناء، الف، امن، آنان، انبار، انباردار، انبان، انتباه، انتشار، انقباض، ایحاء، باخود، بزرگ، بستگی، بی‌رنگ، پارچه، پالهنک، پخته، پرواز، پرهیز، پریشانی، پست، پیام، پیش‌کسوت، تجلیه، تخت‌نشینان، خاک، تشرف، جان‌شناس، جانب بی‌جانبی، جانی، جزو، جهان‌بین، چرخ، حدسیات، خبره، دثار، درون، دستگیر، دلیل، دهر، دهش، راهرو، رقیب، رونده، زانو، زاویه، زنده، سانج، سایل، سبکسر، سر سپردن، سرسپرده، سلسله، شیرمرد، صابر، صبار، صفادادن، ضرورت، طبیب، طبیعت، طرب، عالییه، عماء، علف، غمکده، غوایت، غول، فانی، فتوح، فکنده‌سر، قال، قالب، قالت، قبیح، قدم، قلم، قمر، قوت، قیظه، کشته، کناره، کنز، گشاد، لذت و همی، لوح محفوظ، مبدع، متعرف، محجوب، محق، محقق، مرغدل، مرقع، مشایخ، مطلوب، مفرد، ملاح، ملوک، من، منتشا، منزله، نعت، نفیس، نونیز، ولی، هستی، هجران.

الفاظ و کلماتی که در فرهنگ معین به‌عنوان اصطلاح تصوف قلمداد شده‌اند، اما در شرح اصطلاحات تصوف گوهرین ضبط نشده‌اند عبارت‌اند از:

آب استاده، آب بی‌حد، آب حق، آشفته‌حال، آشفته‌سامان، اجسام، اکسیر، امن، آنان، انبار، انباردار، انبان، انتشار، انقباض، باخود، بزرگ، بزرگی، بستگی، بیرنگ، پارچه، پالهنک، پخته، پرواز، پرهیز، پریشانی، پست، پیش‌کسوت، پیمانیه، تاراج، تشرف، جان‌شناس، جانب بی‌جانبی، جانی، جزو، جهان‌بین، چرخ، حبیب، حدسیات، حمد، خانه، خبره، خضوع، خط، خطوط، خلسه، خم، خیمه، خیمه زدن، دام، دثار، درد، درون، دریا، دست، دستگاه، دستگیر،

دستگیری، دقیقه، دلیل، دوستی، دوش، دولت، دهان، دهر، دیوانگی، ذهاب، راحت، راهرو، ربیع، رفیق، رقیب، رونده، ریحان، زانو، زنده، ساحل، ساعد، ساغر، سانج، سایل، سبکسر، سحق، سر سپردن، سقوط، سلسله، شرو، شیرمرد، صابر، طرب، طفل، عالیله، علف، عماء، غمزه، غمکده، غمگسار، غوایت، غول، فتق، فکنده سر، قابل، قال، قالب، قالت، قدح، قیظه، کاروبار، کشته، کناره، کین، گرمی، گشاد، گوهر، گیسو، لایحه، لب، لذت و همی، مبدع، متسبب، متعرف، محبوب، مرشد، مرغ دل، مرغ روحانی، مشایخ، ملاح، من، منتشا، منزله، ناله، ناموس، نعت، نونیا، وجدان، هجران.

الفاظ مذکور نه در میان بیش از دو هزار اصطلاح عرفان و تصوف اصطلاح‌نامه سجادی وجود دارند و نه در میان بیش از هزار و دویست مدخل شرح اصطلاحات عرفان و تصوف صادق گوهرین. از آنجاکه شیوه‌نامه و تعریف دقیقی از مبحث اصطلاح و غیر اصطلاح در فرهنگ‌های عمومی و حتی در اصطلاح‌نامه‌های تخصصی عرفانی وجود ندارد؛ بنابراین داده‌ها و اطلاع کافی وجود ندارد تا علت این اختلاف در میزان و تعداد و نوع اصطلاحات بررسی شود. البته ممکن است در این اصطلاح‌نامه‌ها تنها صورت بسیط یا ریشه‌ای یا مترادف یک مدخل ذکر شده باشد؛ برای مثال، «هجر» آمده اما «هجران» نیامده است. در حالی که فرهنگ‌های لغت به دلیل جامعیت و شمول خود، تمامی صورت‌های واژگان را مستقل از ریشه درج کرده‌اند. با این همه، اصطلاحاتی در فرهنگ معین وجود دارد که در هیچ‌یک از اصطلاح‌نامه‌های تخصصی عرفانی ثبت نشده‌اند؛ از جمله درون، درد، دستگیر، رونده، گشاد، مرغ دل و شایان توجه است که بخش قابل توجهی از این اصطلاحات، فارسی هستند.

۲-۲-۶- نقد مدخل گزینی

گاهی به مواردی برمی‌خوریم که یک اصطلاح دو بار با یک تعریف عینا تکرار می‌شود. ذوالعقل: «۱. صاحب عقل. خداوند خرد. خردمند ۲- (تص.) آنکه خلق را ظاهر بیند و حق باطن، و حق نزد او آیینۀ خلق باشد» (معین، ۱۳۷۱: ۱۳۹). ذوعقل: «۱. صاحب عقل. خداوند خرد. خردمند ۲- (تص.) آنکه خلق را ظاهر بیند و حق باطن، و حق نزد او آیینۀ خلق باشد» (ذوالعقل) (همان: ۱۴۴). این دو مدخل در بخش نهایی مجلد چهارم، یعنی بخش ترکیبات خارجی با این استدلال که جزء الفاظ فارسی نیستند گرد آمده‌اند و تعریف و مدخل عینا تکرار شده است. مؤلفان می‌توانستند یکی از مدخل‌ها را به دیگری ارجاع دهند تا سبب اطالۀ

کلام و حجیم‌تر شدن فرهنگ نشود؛ هرچند که بسیاری از این واژگان بدون (ال) عربی در زبان فارسی جا افتاده‌اند. لذا تفکیک این الفاظ در بخشی جداگانه با این پیش‌فرض که خارج از حیطه کلمات فارسی هستند چندان قابل توجیه نیست. چنانکه برای مثال می‌توانست «انسان الکامل» یا «حقیقه‌المحمدیه» (معین، ۱۳۷۱: ۳۰ و ۱۱۰) را بدون «ال» در همان بخش اصلی فرهنگ ذکر کند، کاری که لغت‌نامه دهخدا و سخن هم انجام داده‌اند.

یا ترکیباتی مثل عالم الأمر: «(امر.) (فل. تص.) عالم امر (بخش ۱: عالم)». عالم الجبروت: «(امر.) (فل. تص.) عالم جبروت (بخش ۱: عالم)». عالم الملكوت: «(امر.) (فل. تص.) عالم ملکوت (بخش ۱: عالم)» (همان: ۱۹۸) که معین باز این الفاظ را با این استدلال که غیرفارسی هستند در بخش ترکیبات خارجی آورده‌است؛ اما در تعریف هر کدام می‌بینیم همگی در بخش اصلی فرهنگ در ذیل مدخل «عالم» تعریف شده‌اند و سؤال اینجاست وقتی یک مدخل در قسمت اصلی فرهنگ تعریف و توضیح دارد چرا باید دوباره در بخش دوم صرفاً با اضافه کردن «ال» اصطلاح گرفته شود و باعث حجیم‌تر شدن بی‌وجه فرهنگ شود. چه با این توجیه بسیاری از الفاظ عربی بخش اصلی را با اضافه کردن «ال» عربی می‌توان مجدداً در بخش ترکیبات خارجی آورد.

گاهی هم با اصطلاحاتی مواجه می‌شویم که با توجه به تعریفی که دارند به نظر می‌رسد در مدخل‌گزینی آن‌ها به‌عنوان اصطلاح عرفان و تصوف اشتباهی صورت پذیرفته باشد. مثل «ملکیت: ... (تص. حق.) رابطه‌ای است مشروع میان مالک و مملوک یا ملک. این رابطه در اصطلاح امری مشکک و قابل شدت و ضعف است و بحسب مراتب مذکور به مالکیت عین و مالکیت منافع و حق انتفاع عدد پیدا می‌کند. در مالکیت کامل مالک حق هر گونه انتفاع اعم از انتقال و انتفاع و اسقاط و اتلاف ملک را جز آنچه به‌موجب قانون منع شده - دارا می‌باشد» (همان: ۴۳۵). تعریف هم مؤید این است که یک اصطلاح حقوقی است تا اصطلاحی عرفانی. از طرفی در اصطلاح‌نامه‌های تخصصی عرفانی هم چنین مدخلی ضبط نشده‌است. بنابراین خطای مدخل‌گزینی یا علامت‌گذاری نادرست در این مورد محرز است.

۲-۳- نقد و بررسی تعریف

روال تعریف در فرهنگ فارسی معین بدین‌صورت است که او معانی و توضیحات مختلف مربوط به یک کلمه را شماره‌گذاری کرده و همین امر باعث نظم و ترتیب در فرهنگ

شده‌است. علاوه بر آن، مخاطب راحت‌تر می‌تواند معانی مختلف یک واژه را در ذیل تعریف پیدا کند. دهخدا برای این کار از علامت تفکیک معنا (||) استفاده می‌کند. از نظر کاربردی روش معین به نظر کارآمدتر می‌آید زیرا یافتن شماره‌ها در تعریف از یافتن این علامت آسان‌تر است. از طرفی اگر یک کلمه معنای اصطلاحی داشته باشد معین با ذکر حوزه کاربرد کلمه با علامت‌های اختصاری آن را دقیق مشخص کرده و سپس تعریف می‌کند. او تعریف اصطلاحات عرفانی را معمولاً در آخرین شمارگان تعریف ذکر می‌کند؛ مثلاً: اوتاد: «(ا.) ج و تد. ۱- میخ‌ها ۲- (عر.) و تدهای عروض ... ۳- (تص.) پیشوایان طریقت ۴- (تص.) چهار تن از بزرگان که در چهار جهت دنیا باشند و به منزله چهار رکن عالمند» (معین، ۱۳۷۱: ۳۹۹).

۲-۳-۱- بررسی تعریف و علامت‌گذاری اصطلاحات عرفان و تصوف

راهنمای استفاده فرهنگ برای کاربران و میزان مفید بودن آن از مؤلفه‌های مهم ارزیابی فرهنگ‌هاست (جعفری، ۱۳۹۲: ۸۸). در فرهنگ معین تنها راه شناخت و تمایز اصطلاحات حوزه عرفان و تصوف از سایر الفاظ و اصطلاحات مثل اصطلاحات فلسفی، منطقی و ... این است که وی با علامت اختصاری اصطلاحات حوزه‌های مختلف را مشخص کرده‌است؛ مثلاً (جامع.) برای جامعه‌شناسی، (حق.) برای حقوق، (نج.) برای نجوم، (فل.) برای فلسفه و (تص.) برای تصوف. جای درنگ اینجاست که در این فرهنگ با الفاظی مواجه می‌شویم که تعریف و توضیح مدخل نشان می‌دهد از الفاظ و تعابیر مربوط به حوزه عرفان و تصوف هستند؛ اما معین آن‌ها را با علامت (تص.) مشخص نکرده‌است. در حقیقت به دلیل اینکه در مقدمه فرهنگ شیوه‌نامه‌ای در این باب وجود ندارد مشخص نیست معین با چه معیاری اصطلاحات تصوف را انتخاب کرده‌است و باز معلوم نمی‌شود وقتی کلماتی تعریفی با مفاهیم صوفیانه و عارفانه دارند چرا علامت (تص.) برای آن‌ها نیامده و از اصطلاحات عرفان و تصوف قلمداد نشده‌اند. برخی از این مدخل‌ها عبارت‌اند از:

اربعین: «۲...- چله، چهله، مدت چهل روز که صوفیان به گوشه‌ای نشسته، ریاضت و عبادت کنند» (معین، ۱۳۷۱: ۱۸۱).

جبرئیل: «دل که به زعم صوفیان مهبط انوار الهی و محل وحی و الهام اوست» (همان: ۱۲۱۵). این مدخل در اصطلاح‌نامه عرفانی سجادی به عنوان اصطلاح تصوف ضبط شده‌است.

تصوف: «۱- صوفی شدن، پشمینه‌پوش گردیدن، سالک راه حق ۲- طریقه درویشان» (همان: ۱۰۹۲). این مدخل در هر دو اصطلاح‌نامه سجادی و گوهرین ضبط است. خانگاه: «... ۲- محلی که مرشدان و درویشان در آن سکونت کنند و رسوم و آداب تصوف را اجرا کنند» (معین، ۱۳۷۱: ۱۳۹۳).

زاویه: «اطلاقی در خانقاه و مانند آن که به خلوت و ریاضت سالکان و فقرا اختصاص دارد» (همان: ۱۷۱۵). این درحالی است که معین «دیر» را اصطلاح تصوف تلقی کرده‌است. «دیر: ... ۲- (تص.) مجلس عرفا و اولیاء» (همان: ۱۵۹۱).

صفات جلالیه: «صفات که متعلق به قهر و غضب و عزت خداوند است». صفات جمالیه: صفاتی که متعلق به لطف و رحمت خداست» (تاریخ تصوف ۶۴۹، فرع. سج ۱۶۶) (همان: ۲۱۵۰). تعریف این مدخل هم از اصطلاح‌نامه سجادی نقل شده‌است اما با وجود این، اصطلاح عرفان تلقی نشده‌است.

صوفی: «۱- آنکه جامه پشمین پوشد؛ پشمینه‌پوش ۲- کسی که پیرو طریقه تصوف باشد» (همان: ۲۱۷۳).

عرفان: «... یافتن حقایق اشیاء به طریق کشف و شهود و به این جهت تصوف یکی از جلوه‌های عرفان است» (همان: ۲۲۹۲). این مدخل هم از امهات اصطلاحات حوزه تصوف است و سجادی هم ضبط کرده‌است. رباط: «محلی مانند زاویه و خانقاه که صوفیان و طلاب فقیر در آن سکنی گزینند» (همان: ۱۶۳۵).

معنوی: «شخصی که در عالم باطن و معنا سیر می‌کند؛ عارف» (همان: ۴۲۴۴).

مقامات معنوی: «درجات عالم باطن، مقامات عرفانی ...» (همان: ۴۲۴۴).

موارد مذکور را می‌توان با مدخل‌های زیر مقایسه کرد که معین آنها را با علامت (تص.) اصطلاح صوفیه تلقی کرده‌است.

اجسام: «(تص.) عرش و کرسی» (همان: ۱۴۹).

امین: «۵- (تص.) مرشد، مرد کامل» (همان: ۳۵۷).

آنادان: «۲- (تص.) عارف ربانی» (همان: ۳۵۸).

بزرگ: «۱۰- (تص.) مرشد، ولی» (همان: ۵۲۱).

پارچه: «[پار = پاره + چه، پس. تص. ۱ - پارچه، تکه، قطعه. ۲ - هر چیز بافته شده خواه از ابریشم یا از پنبه و کتان ... پاره‌ای، کمی، اندکی]» (همان: ۵۶۳). به احتمال زیاد در این مدخل علامت تصوف به اشتباه ثبت شده باشد. چه هیچ یک از معانی، متضمن معنی عرفانی و صوفیانه نیست.

جامه: «(تص. ۱) بدن آدمی (که جسم را لباس جان دانند و خورشید را روح حیوان)» (معین، ۱۳۷۱: ۱۲۰۸).

خلع: «خلع قالب ... (تص. ۱) مردن» (همان: ۱۴۳۵).

دُر: «... ۳ - (تص. ۱) مطاوعت» (همان: ۱۵۰۰).

علم شریعت: «(شرع. تص. ۱) علم به احکام ظاهری شریعت که او را سه رکن است: کتاب، سنت و اجماع» (همان: ۲۳۴۳).

مشایخ: «۳ - مرشدان (تصوف) ...» (همان: ۴۱۳۱).

به هر روی، این موارد متناقض بیش از پیش نشان می‌دهد که ملاک و معیار دقیقی برای اصطلاح‌گزینی در فرهنگ‌های عمومی وجود ندارد؛ زیرا در نوع تعریفات و نوع مدخل‌ها تفاوت زیادی وجود ندارد که مدخل «دیر» جزء دایره اصطلاحات عرفان دانسته شود اما مدخل «زاویه و رباط و خانقاه» جزء این اصطلاحات محسوب نشود. حتی گاهی به تعبیراتی برمی‌خوریم که معلوم نیست به چه قرینه و معیاری اصطلاح قلمداد شده است؛ مثلاً در ذیل مدخل «عشق» ترکیبی آمده با عنوان: «عشق را عشق است» (تص. ۱) مورد کمال توجه است، شایان احترام است: جمال مولا را عشق است» (همان: ۲۳۰۴). ترکیبی که در اصطلاح‌نامه‌های عرفان و تصوف هم ضبط نشده است. یا مثلاً دو مدخل «انباء: ۴ - (تص. ۱) ضمیر انسانی» (همان: ۳۵۹) و «انباء: ۲ - (تص. ۱) جویای حقیقت و سالک طالب که دلش مخزن اسرار است» (همان‌جا) که هر دو بدون اینکه منبعی برای تعریفشان ذکر شود اصطلاح عرفانی به حساب آمده‌اند، در حالی که در اصطلاح‌نامه‌های عرفانی سجادی و گوهرین هم وجود ندارند. و قابل تأمل اینکه در لغت‌نامه دهخدا هم این دو مدخل به نقل از فرهنگ فارسی معین اصطلاح عرفانی تلقی شده‌اند (نک. دهخدا، ۱۳۷۷: ۳۴۲۸). بنابراین روشن نیست معین این الفاظ را از کدام متون و با چه استنادی اصطلاح عرفان شمرده است. البته این نوع مدخل‌ها کم هم نیستند مثل آب استاده: «۲ - (تص. ۱) مردی که در باطن به سیر الی الله مشغول است» و جهان‌بین: «۶ - (تص. ۱) روحی که در باطن آدمی نهفته است» (معین، ۱۳۷۱: ۳ و ۱۲۵۸).

۲-۴-۲ نقد و بررسی کمیت تعاریفات

۲-۴-۱- تلفظ‌نگاری^۱

از مهم‌ترین ویژگی‌های فرهنگ معین، که فرهنگ او را نسبت به سایر فرهنگ‌ها متمایز می‌کند، شیوه تلفظ‌نگاری اوست که با تکیه و تأسی از فرهنگ‌های غربی مثل «لاروس» تدوین شده‌است. معین این مورد را یکی از امتیازات فرهنگ خود برمی‌شمارد. «آگاهی از تلفظ کلمه (تلفظ صحیح و قدیم و تلفظ معمول و متداول)» (همان: ۷۶). او در این کار قواعد و معیارهای مشخص علمی به کار گرفته‌است که در فرهنگ‌های پیش از او بدین شکل و شمایل و کیفیت رایج نبوده‌است. معین با استفاده از حروف لاتین و یونانی به آوانگاری الفاظ می‌پردازد. اهمیت و ارزش این کار زمانی آشکار می‌شود که مخاطب با واژه‌های ناآشنا و مهجور یا تلفظ‌های گوناگون یک کلمه مواجه می‌شود. اصطلاحاتی مثل ایحاء [’ihā] - حرق [hary] - دبور [dabūr] - دهش [dahaš] - عماء [’amā] - روع [raw] - غنی [yanī] - غنی [yenā] - ورقاء [’varyā] - درة البيضاء [’dorrāt-ol-bazā].

معین در جدول تطبیقی معادل فارسی و لاتین حروف را در مقابل هم آورده‌است و به تفصیل درباره اصول تلفظ‌نگاری مدخل‌ها صحبت کرده و شیوه‌نامه کاملی در این باره تدوین کرده‌است (نک. همان: ۵۳ و ۱۰۳).

۲-۴-۲ حجم تعاریف

فرهنگ‌نویس باید به مخاطب خود توجه کند. «زیرا فرهنگ نویسی تمرینی برای افزایش دانش انسان نیست، بلکه کاری عملی است برای تدوین متونی که دیگران بتوانند درک بکنند یعنی مشغله ذهنی فرهنگ‌نویس ارائه تعریفی است که مخاطب بتواند بفهمد» (لاندو، ۱۳۹۹: ۲). در فرهنگ معین در تعاریف پرحرفی نمی‌شود و با ارائه کمترین کلمات یعنی اختصار و اجمال صورت می‌پذیرد. از شواهد و امثله در تعریف بسیاری از اصطلاحات عرفان و تصوف خبری نیست. مخصوصاً شواهد مثال شعری. همین حجم تعاریفات را کاهش داده‌است و اگر متنی از متون عرفانی نقل می‌شود کوتاه و مختصر است؛ بنابراین اکثر قریب به اتفاق تعاریفات از چند سطر ستونی تجاوز نمی‌کند. چیزی که شاید بتوان آن را تأثیرپذیری معین از فرهنگ‌نویسان غربی دانست. مثل غمزه: «۴- (تصد.) فیض و جذبه باطن که نسبت به سالک واقع شود»

1. Phonetic

(معین، ۱۳۷۱: ۲۴۴۰) یا غنی: «۳- (تص.) آرامش دل به وعده‌گاه الهی است. اهل الله گویند: غنی خشنودی به وجود و شکیبایی بر مفقود باشد» (همان: ۲۴۴۶).

اما این‌گونه نیست که تمام تعاریفات کوتاه و مجمل باشد. گاهی به سبب نفس اصطلاح بودن لفظ، نیاز به توضیح بیشتر هم پیش می‌آید. البته منظور ما از تفصیل در فرهنگ معین با تفصیل در لغت‌نامهٔ دهخدا یکسان نیست. بلکه اینجا در مقام مقایسه با سایر تعاریفات خود فرهنگ معین است. لذا شماری از اصطلاحات که تعاریف مفصلی نسبت به روال کل فرهنگ دارند عبارت‌اند از: سفر، طلب، غوایت، غیبت، غیرت، فتح، فقر، قلم، روح مقدس، فنا، قلم، کلمات تامات، کمال، لب، لذت و همی، لوايح، لوح محفوظ، محبت، مراقبه، مقام، وحدت وجود، وحدت، ولی و بقاء بالله؛ یعنی حدود ۵٪ از اصطلاحات عرفانی تعاریف مفصلی دارند.

۲-۴-۳- منابع تعریف اصطلاحات

در فرهنگ فارسی معین حدود ۵۷۴ مدخل مربوط به اصطلاحات و الفاظ حوزهٔ عرفان و تصوف آمده‌است. در این فرهنگ در مقایسه با لغت‌نامهٔ دهخدا اهتمام زیادی برای نقل منبع تعاریف وجود ندارد. یعنی در این فرهنگ حدود ۲۹۲ مدخل از کل اصطلاحات عرفانی در تعریف منبع دارند؛ یعنی حدود ۵۱٪ از اصطلاحات و حدود ۲۸۲ مدخل، یعنی حدود ۴۹٪ بدون منبع تعریف شده‌اند. درحالی‌که در لغت‌نامهٔ دهخدا برای حدود ۹۴٪ از مدخل‌ها در تعریف منبع ذکر شده‌است؛ بنابراین در فرهنگ معین حدود نیمی از اصطلاحات بدون ذکر منبع و ارجاع تعریف شده‌است^(۴) که جزئیات آن بدین شرح است:

- بیشترین اتکای فرهنگ معین در ارجاع و نقل تعاریفات از اصطلاح‌نامه‌های جعفر سجادی است. نخست فرهنگ علوم عقلی سجادی که در تعریف ۱۳۲ مدخل از آن استفاده شده که شامل ۴۵٪ از کل تعاریفات اصطلاحاتی است که منبع دارند، سپس فرهنگ مصطلحات عرفانی سجادی که در تعریف ۴۰ اصطلاح از آن استفاده شده که حدود ۱۴٪ از کل تعاریفات اصطلاحات را شامل می‌شود و در نهایت فرهنگ لغات فلسفی سجادی که در تعریف ۲ مدخل از آن استفاده شده‌است. در کل حدود ۶۰٪ تعاریفات اصطلاحات عرفانی فرهنگ معین به نقل از آثار سجادی است. همچنین در تعریف ۶۱ مدخل از کشف اصطلاحات فنون استفاده شده که حدود ۲۱٪ تعاریف است. در تعریف ۳۸ مدخل از تاریخ تصوف قاسم غنی استفاده شده که حدود ۱۳٪ تعاریف است. در تعریف ۱۱ مدخل از تعاریفات

جرجانی استفاده شده که حدود ۴٪ تعاریف است. در تعریف ۸ مدخل از اصطلاحات صوفیه شاه نعمت‌الله استفاده شده حدود ۲,۷٪ تعاریف. در تعریف ۶ مدخل از اصطلاحات الصوفیه کاشانی استفاده شده، حدود ۲٪ تعاریف؛ و سایر منابع کم‌کاربرد که در تعریف حدود ۵۱ مدخل از آن‌ها استفاده شده و در جدول راهنمای منابع آمده‌است.

نمودار ۱- منابع استفاده‌شده در تعریف اصطلاحات تصوف

گفتنی است که در تعریف برخی از مدخل‌ها از چند منبع استفاده شده که هرکدام به تفکیک شمارش شده‌اند؛ یعنی اگر برای لغتی از تعاریف جرجانی و کشف فنون و فرهنگ علوم عقلی سجادی متن نقل کرده هرکدام در آمار مجزا شمارش شده‌اند. به همین جهت ممکن است آمار و اعداد جزئیات منابع با آمار کل آن متفاوت باشد.

سایر ویژگی‌های منابع و ارجاعات فرهنگ معین:

- ازجمله امتیازات و محاسن منابع معین در تعاریفات، اینکه او علامت اختصاری منبع اصلی -نه همه منابع- را در تعاریف قید می‌کند و همین باعث کوتاه شدن حجم تعاریف می‌شود؛ مثلاً به جای فرهنگ علوم عقلی سجادی می‌نویسد (فرع. سج.). او در مقدمه، علائم اختصاری منابع را در جدولی آورده‌است.

- همان‌طور که ذکر شد تعریف حدود نیمی از اصطلاحات عرفانی منبعی ندارد و چون در شیوه‌نامه مقدمه توضیحی در این باره نیامده‌است برای ما هم معلوم نیست چرا معین برای آن‌ها منبع ننوشته و یا شاهی از متون برای آن‌ها نیاورده‌است. به نظر می‌آید آنگاه که تعریف

معنای مجازی، کنایی و کوتاه دارد عموماً منبعی ذکر نمی‌شود. مثل «شاه: ... ۷- (تص.) خدا، الله» (معین، ۱۳۷۱: ۲۰۰۳) یا «شجره: ... ۳- (تص.) انسان کامل» (همان: ۲۰۳۰).

- معین انگار از حرف «ح» به بعد و از انتهای جلد اول، به فکر ذکر منبع و مأخذ تعریفات اصطلاحات عرفانی افتاده‌است، زیرا تعریف بسیاری از اصطلاحات تصوف حروف «آ» تا «چ» منبعی ندارد. یعنی در این بخش از فرهنگ از حدود ۱۰۰ اصطلاح تنها برای تعریف ۸ مدخل منبع ذکر شده‌است.

- معین شیوه یکدستی در نظام ارجاعات ندارد. گاهی برای یک مدخل با تعریفی ساده منبع و ارجاع می‌آورد اما گاهی برای تعریفی نسبتاً دشوار منبعی ذکر نمی‌کند؛ مثلاً برای «شهود: ... ۳- (تص.) رؤیت حق بحق (تاریخ تصوف ۶۴۹) (همان: ۲۰۹۹) منبع می‌آورد اما برای مدخل «شرح: ۲- (تص.) حالت استعداد قبول یا تحمل واردات غیبی ۳- (تص.) ظهور سعه باطنی چنانکه همه چیز در وی گنجد و بر وی نیفزاید» (همان: ۲۰۳۷) و «اجتباء: ۶- (تص.) عبارتست از آنکه حق تعالی به فیضی مخصوص گرداند که از آن نعمت‌هایی سعی بنده را حاصل آید و آن جز پیمبران و شهدا و صدیقان را نبود و اصطفاء خالص اجتنائی را گویند که در آن به هیچ وجهی از وجوه شایبه نباشد» (همان: ۱۴۶) منبعی ذکر نمی‌کند. مشخص است که متنی با این زبان، از معین نیست و اینکه چرا منبعی برایش ذکر نشده معلوم نیست.

- روش ارجاعات معین به منابع هم در تعریفات یکدست نیست. برخی منابع کور هستند و نام منبع و صفحه مشخص نیست مثل: «امتحان: ۳- (تص.) آزمایش دل اولیا به گونه گونه بلاها که حق تعالی بدان آید (هجویری)» (همان: ۳۴۹) یا «ازل: آنچه مر آنرا اول نیست (هجویری)» (همان: ۲۱۹) یا مثلاً «ایحاء: ۳- (تص.) القاء معنی در نفس به سرعت و خفا (تعریفات جرجانی)» (همان: ۴۱۳) و برخلاف آن ارجاع برخی مدخل‌ها کامل و دقیق است مثل «حدسیات: ۱- (فل. تص.) قضایایی که حکم کند به آن‌ها عقل به واسطه حدس و آنچه (کشاف ۳۰۱؛ دستور ۲: ۱۶؛ فرع. سج.)» (همان: ۱۳۴۴).

۲-۵- نقد و بررسی کیفیت تعاریف

۲-۵-۱- زبان تعریفات

به جهت اختصاری که معین در تعریفات دارد سعی کرده‌است تعاریف اجمالی و در حد امکان نزدیک به زبان مخاطب معاصر و در حدود و ثغور منطقی یک فرهنگ عمومی باشد؛ مثلاً در تعریف «احوال» می‌آورد: «... ۵- (تص.) معنی‌ها که به قلب سالک بدون اختیار و تعمد و

جلب و اکتساب وارد می‌شود از قبیل طرب و حزن و بسط با قبض و شوق و انزعاج و امثال آن‌ها» (معین، ۱۳۷۱: ۱۶۲) یا در تعریف «اختیار» می‌نویسد: «...۶- (تص.) مراد آن است که بنده اختیار حق را بر اختیار خود برگزیند» (همان: ۱۷۰). در عموم تعاریف اصطلاحات عرفان می‌توان این ویژگی اجمالی و ساده‌شده تعاریف را دید. چنانچه در تعریف «ارادت» می‌گوید: «...۴- (تص.) توجه خاص مرید به مرشد و سالک به پیر و امثال آن» (همان: ۱۸۶). بنابراین عموم تعاریف مختصر است. معین تلاش کرده‌است تا از زبان ثقیل متون کهن تا حد زیادی دور شود. هرچند که زبان تعاریفات یکدست ساده نیست و بنابر خاصیت تعاریفی که اصطلاحات عرفانی دارند؛ گاهی از سادگی دور می‌شود و به همان زبان دشوار متون کهن برمی‌گردد، مثل:

ابدیت: «(فل. تص.) نعتی از نعوت الهی اشاره بترک انقطاع و محو اوقات است در سرمد؛ مق. ازلیت» (همان: ۱۲۱).
دهش: «(تص.) سطوت خاصی است که فرد محب را از جهت هیبت محبوب خود مصدوم کند» (همان: ۱۵۸۶).

ذوق: «(تص.) اول درجه شهود (شهودی که در اثناء بوارق متواله باشد). ذوق را در مرتبت کاملتر «شرب» گویند (کشاف ۱: ۵۱۲، فرم. سج.)» (همان: ۱۶۱۲).
دبور: «(تص.) صولتی که منشأ آن هوای نفس و استیلائی آن بود و موجب صدور چیزی باشد که مخالف شرع است (کشاف ۴۶۵، فرع. سج.)» (همان: ۱۴۹۶).
همچنین گاهی با تعاریفی مواجه هستیم که غلبه زبان فلسفی در آن مشهود است و درک مفاهیم چنین تعاریف مبهمی برای مخاطب عامه به سادگی امکان نخواهد داشت. مثل:
احد: «(تص.) اسم ذات است با اعتبار تعدد صفات و اسماء و غیب» (همان: ۱۵۶).
اسم: «(تص.) اسم ذات است مسمی به اعتبار صفت و صفت یا با وجود است چون عالم و قدیم و یا با عدم است چون قدوس» (همان: ۲۷۳).

طرف الظل: «...۲- (تص.) مفارقت هیولی از صورت» (همان: ۱۹۳).
عالیه: «... حروف عالیه (فل. تص.) عالیات عقول و نفوس طویله و عریضه‌اند که کلمات الله التامات هم گویند» (همان: ۲۲۶۹).
فتق: «(تص.) ظهور چیز است که در باطن است و تفصیل است به صورت ماده نوعیه با ظهور آنچه در حضرت واحدیت است از شئون ذاتیه و بروز آنچه پوشیده‌است از شئون ذاتیه حق» (معین، ۱۳۷۱: ۲۴۸۴).

در حقیقت تعاریف وقتی از متون کهن و اصطلاح‌نامه‌های پیشین نقل می‌شود همان زبان دیریاب و دشوار با کلمات متروک؛ دوباره در فرهنگ‌های عمومی حاضر می‌شود و باز همان مشکل دیریابی مفاهیم برای مخاطب باقی می‌ماند. بنابراین فرهنگ‌ها در تعریف اصطلاحات عرفان و تصوف گاهی نتوانسته‌اند انعطاف زبانی لازم را برای نزدیکی به فهم مخاطب داشته باشند. به اصطلاح قدما معرّف باید اجلی (واضح و روشن‌تر) از معرّف باشد نه آنکه بر ابهام آن بیفزاید و آن را غامض‌تر کند. چنانکه لاندو به نقل از زگوستا^۱ دربارهٔ اصول تعریف می‌گوید: «در تعریف نباید از کلماتی استفاده شود که درک آنها دشوارتر از درک واژه‌ای باشد که در تعریف آن مورد نظر است.» (لاندو، ۱۳۹۹: ۶). او همچنین معتقد است فرهنگ‌نویس باید به مخاطب خود توجه کند «زیرا فرهنگ نویسی تمرینی برای افزایش دانش انسان نیست، بلکه کاری عملی است برای تدوین متونی که دیگران بتوانند درک بکنند یعنی مشغلهٔ ذهنی فرهنگ‌نویس ارائهٔ تعریفی است که مخاطب بتواند بفهمد» (همان: ۲).

۲-۵-۲- ارجاع به جای تعریف

معین در برخی مدخل‌ها به جای تعریف به کلمه‌ای دیگر ارجاع می‌دهد. با یافتن کلمه مشاهده می‌شود که خود آن کلمه هم به جای تعریف به لغت دیگری ارجاع داده شده‌است. مثلاً در تعریف «انقباض» می‌نویسد: «(تص.) مقابل انبساط است ← انبساط» (معین، ۱۳۷۱: ۳۸۶) و در تعریف مدخل «انبساط» می‌نویسد: «(تص.) بسط» (همان: ۳۶۰). در تعریف «بسط» نیز می‌گوید: «(تص.) انبساطی که سالک و عارف را دست دهد. مقبض» (همان: ۵۳۴). در حقیقت علاوه بر اینکه تعریف را در دور تسلسل ارجاعات گرفتار کرده، مدخل اصلی را تعریف نمی‌کند بلکه آن را به مدخل متضادش ارجاع می‌دهد. اگر قرار بر ارجاع هم بود باید «انقباض» را به ریشهٔ آن یعنی «قبض» ارجاع می‌داد.

۲-۵-۳- نقد شواهد مثال شعر

معین در تعریف اصطلاحات غالباً از متون منشور استفاده می‌کند و خیلی کم پیش می‌آید در تعریف اصطلاح عرفانی از شعر بهره بگیرد. یعنی فرهنگ معین هم مانند لغت‌نامهٔ دهخدا از شاهد مثال شعر در تعریف اصطلاحات عرفان و تصوف کمتر بهره می‌جوید. فرهنگ معین به

1. I. Ladislav Zgusta

نسبت لغت‌نامه دهخدا حتی شاهد مثال شعر کمتری دارد. اگر دهخدا در ۱۷٪ مدخل‌های عرفانی از شاهد شعر استفاده کرده باشد در فرهنگ معین این آمار حدود ۶٪ است. این موارد محدود که شاهد مثال شعر دارند عبارت‌اند از:

انتشار: (مثنوی ۱ بیت)

باز با خود آمدم زان انتشار باز دیدم طور موسی برقرار
(معین، ۱۳۷۱: ۳۶۳)

پیام: (حافظ ۱ بیت)

در راه عشق وسوسه اهرمن بسی است پیش آی و گوش دل به پیام سروش کن
(همان: ۸۶۳)

پیر: (سوزنی ۱ بیت)

هیچ خصمی را این شغل نیاموزد خصم هیچ صوفی را این کار نفرماید پیر
(همان: ۸۸۵)

پیر خرابات: (حافظ ۱ بیت)

بنده پیر خراباتم که لطفش دائم است ورنه لطف شیخ‌وزاهد گاه هست و گاه نیست
(همان: ۳۶۳)

سیر باطنی: (مثنوی ۱ بیت)

سیر بیرونی است قول و فعل ما سیر باطن هست بالای سما
(همان: ۱۹۷۶)

شکر: (مثنوی ۱ بیت)

شکرانه بازوی توانا بگرفتن دست ناتوان است
(همان: ۲۰۵۷)

عدم: (مثنوی ۲ بیت)

پس درآ در کارگه یعنی عدم تا ببینی صنع و صانع را به هم
کارگه چون جای روشن دیدگی است پس برون کارگه پوشیدگی است
(همان: ۲۲۸۳)

فیض ازل: (حافظ ۱ بیت)

فیض ازل به زور و زر از آمدی به دست آب خضر نصیبه اسکندر آمدی
(همان: ۲۵۹۵)

فیض روح‌القدس: (حافظ ۱ بیت)

فیض روح‌القدس از باز مدد فرماید دیگران هم بکنند آنچه مسیحا می‌کرد
(همان: ۲۵۹۵)

قال: (سنایی ۲ بیت)

مرد را ره ز حال برخیزد
از سخنگوی حال پرس نه قال
حال باید که قال برخیزد
از زره‌گر زره طلب نه جوال
(همان: ۲۶۲۱)

قناعت: (حافظ ۱ بیت)

حافظ غبار فقر و قناعت ز رخ مشوی
کاین خاک بهتر از عمل کیمیاگری
(همان: ۲۷۳۱)

کرامات: (حافظ ۱ بیت)

شرممان باد ز پشمینه آلوده خویش
گر بدین فضل و هنر نام خرابات بریم
(همان: ۲۹۲۹)

کشته نفس: (خاقانی ۱ بیت)

زندگان کشته نفس آنجا کفن در تن کنان
زعفران رخ حنوط نفس ایشان دیده‌اند
(همان: ۲۹۸۲)

کشف: (حافظ ۱ بیت)

تا بگویم که چه کشف شد از این سیر و سلوک
به در صومعه با بریط و پیمانیه روم
(همان: ۲۹۸۷)

گشاد: (حافظ ۱ بیت)

خیز تا از در میخانه گشادی طلبیم
به ره دوست نشینیم و مرادی طلبیم
(همان: ۳۳۲۲)

اجزای لا: (مثنوی ۲ بیت)

نغمه‌های اندرون اولیا
هین ز لای نفی سرها برزنید
اولا گوید که هین اجزای لا
زین خیال و وهم سر بیرون کنید
(همان: ۳۵۱۷)

لباس فقر: (حافظ ۱ بیت)

روزگاری شد که در میخانه خدمت می‌کنم
در لباس فقر کار اهل دولت می‌کنم
(همان: ۳۵۵۴)

لطف: (حافظ ۱ بیت)

دام سخت است مگر یار شود لطف خدا
ورنه آدم نبرد صرفه ز شیطان رجیم
(همان: ۳۵۹۰)

محبوب: (مثنوی ۱ بیت)

خوش بیان کرد آن حکیم غزنوی
بهر محبوبان مثال معنوی
(همان: ۳۸۹۸)

محقق: (سعدی ابیت)

محقق همان بیند اندر ابل

که در خو برویان چین و چگل
(همان: ۳۹۱۶)

محو: (مثنوی ابیت)

از پس آن محو قبض او نماند

پر گشاد و بسط شد مرکب نماند
(همان: ۳۹۲۷)

مرغ روحانی: (منطق الطیر ابیت)

مرغ روحانیش گفت: ای پیر راه

دردمندی می‌گذشت این جایگاه
(همان: ۴۰۲۵)

مرغ‌دل: (خاقانی ابیت)

در کنف فقر بین سوختگان خام‌پوش

بر شجر لا نگر مرغ‌دلان خوش‌نوا
(همان: ۴۰۳۰)

من: (شبستری ابیت)

چون همت مطلق آید در اشارت

به لفظ من کنند از وی عبارت
(همان: ۴۳۶۶)

واردات: (سعدی ابیت)

گشاید دری بر دل از واردات

فشاند سر دست بر کائنات
(همان: ۴۹۳۸)

واصل: (مثنوی ابیت)

واصلان چون غرق ذاتند ای پسر

کی کنند اندر صفات او نظر
(همان: ۴۹۵۰)

واصل شدن: (مثنوی ابیت)

قابل امر وی، قابل شوی

وصل جویی، بعد از آن واصل شوی
(همان: ۴۹۵۰)

سریان وجود: (شبستری ابیت)

وجود اندر کمال خویش ساری است

تعیین‌ها امور اعتباری است
(همان: ۴۹۸۲)

هدایت: (حافظ ابیت)

در این شب سیاهم گم گشت راه مقصود

از گوشه‌ای برون آی ای کوكب هدایت
(همان: ۵۱۰۷)

همت: (منطق الطیر ۲ ابیت)

مصطفی گفت ای به همت بس بلند

رو که شیخت را برون کردم ز بند
دم نزد تا شیخ را در پیش کرد
(همان: ۵۱۷۵)

همت عالیت کار خویش کرد

ابن‌الوقت: (مثنوی ۱ بیت)

صوفی ابن‌الوقت باشد ای رفیق
نیست فردا گفتن از شرط طریق
(همان، بخش دو: ۵)

امین‌الدین: (مثنوی ۱ بیت)

ای امین‌الدین ربانی بیا
کز امانت رست بر تاج و لوا
(همان: ۲۹)

انسان الکامل: (شاه نعمت‌الله ولی ۳ بیت)

کون جامع نزد ما انسان بود
ور نباشد این چنین حیوان بود
جامع انسان کامل را بخوان
معنی مجموع قرآن را بدان
نقش می‌بندد جمال ذوالجلال
در خیال صورت او بر کمال
(همان: ۳۰)

در نتیجه آمار و ارقام و نتایج شاهد مثال‌های شعر را می‌توان این‌گونه تحلیل کرد: از ۵۷۴ مدخل از اصطلاحات عرفانی تنها برای ۳۳ مدخل، حدود ۴۰ بیت شاهد مثال شعر استفاده شده‌است؛ یعنی تنها حدود ۶٪ از کل اصطلاحات عرفان و تصوف در فرهنگ معین شاهد شعر دارند. از کل ۳۳ مدخل که شاهد شعر دارد ۱۱ مورد از اشعار مثنوی مولانا نقل شده‌است شامل ۱۳ بیت؛ یعنی حدود ۳۳٪ از شاهد مثال‌ها در تعریف اصطلاحات عرفان و تصوف از مولاناست. همچنین در ۱۱ مدخل از ابیات حافظ استفاده شده‌است شامل ۱۱ بیت؛ یعنی حدود ۳۳٪ از شاهد مثال‌ها؛ بنابراین بیشترین شواهد شعری از حافظ و مولاناست. در ۲ مدخل از ابیات عطار استفاده شده شامل ۳ بیت. همچنین ۲ مدخل با ۲ بیت از سعدی، ۲ مدخل با ۲ بیت خاقانی و ۲ مدخل با ۲ بیت از شبستری است. در نهایت ۱ مدخل با ۲ بیت سنایی و ۱ مدخل با ۳ بیت از شاه نعمت‌الله ولی و ۱ مدخل با یک بیت از سوزنی است.

۳- نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر حدود ۸ هزار صفحه از فرهنگ معین را در پی شناخت کم و کیف تعاریف اصطلاحات عرفانی، با نگاهی انتقادی بررسی کرده و اصطلاحات را احصا و منابع و نحوه تعریف آنها را کنکاش کرده و به نتایج زیر دست یافته‌است:

در مقدمه فرهنگ ذکر شیوه‌نامه دقیق درباره اصطلاح و نحوه تعریف اصطلاحات و شیوه انتخاب مدخل مفعول مانده‌است که باعث ایجاد اشکالاتی در روند مدخل‌گزینی و تعریف اصطلاحات تصوف شده‌است، به گونه‌ای که حدود ده مدخل با وجود داشتن تعاریف عرفانی،

اصطلاح عرفانی قلمداد نشده‌اند و برخلاف آن، الفاظی که تعریف روشن عرفانی ندارند به‌عنوان اصطلاح تصوف قلمداد شده‌اند. گاه در مدخل‌گزینی تکرارها غیرضروری است یعنی یک اصطلاح دو بار در بخش‌های مختلف فرهنگ با تعریفی یکسان تکرار شده‌است. مثل «انسان کامل» یک بار در بخش اصلی فرهنگ و بار دیگر در بخش ترکیبات خارجی.

نظام علامت‌گذاری اصطلاحات عرفانی فرهنگ معین برخلاف لغت‌نامهٔ دهخدا، روشمند و دقیق و یکدست است؛ یعنی به جای استفاده از تعابیر طولانی مثل «اصطلاح عرفان و تصوف» یا «اصطلاح اهل سلوک»؛ با علامت اختصاری (تص.) نشان می‌دهد. همچنین معین اصطلاحات را با روش دقیق و علمی آوانگاری کرده و خوانش آن را راحت کرده‌است.

وجه تمایز اصطلاحات عرفان و تصوف فرهنگ معین با اصطلاح‌نامه‌های سجادی و گوهرین در این است که اصطلاحاتی در این فرهنگ ضبط شده‌است که در هیچ یک از اصطلاح‌نامه‌های رایج عرفانی وجود ندارد. وجه تشابه آنها نیز در این است که فرهنگ معین در تعریف حدود ۶۰٪ از اصطلاحات عیناً از اصطلاح‌نامهٔ عرفانی و فرهنگ علوم عقلی سجادی استفاده کرده‌است. از نظر زبانی نیز اصطلاحات منحصر در اصطلاحات عرفانی عربی و قرآنی نیست و حدود ۱۵٪ اصطلاحات ریشه در زبان فارسی دارند.

هرچند معین برای حدود نیمی از تعاریف از منبعی استفاده نکرده اما منابع برای تعریف باقی اصطلاحات نیز متکی بر اصطلاح‌نامه‌های معاصر و کهن عرفانی است. چنانکه در تعریف حدود ۶۰٪ اصطلاحات از اصطلاح‌نامه‌های جعفر سجادی و در تعریف حدود ۳۰٪ اصطلاحات، از کشف اصطلاحات فنون و تعریفات جرجانی و اصطلاحات صوفیه کاشانی و شاه نعمت‌الله استفاده شده‌است. ویژگی ارجاعات او نیز اختصاری است و نام منبع را به‌صورت اختصاری می‌نویسد و البته در مواردی ارجاعات کور است و نام و صفحهٔ منبع مشخص نیست. دو بخش «نشانه‌های اختصاری» و «جدول تطبیق حروف» تا قبل از معین در فرهنگ‌های فارسی رایج نبود و این دو جدول که تعریفات را کارآمد و علمی کرده‌است از اختصاصات و امتیازات فرهنگ معین است.

تعاریف نیز غالباً به‌صورت اجمالی در حدود منطقی یک فرهنگ عمومی و نزدیک به زبان مخاطب عامه است. هرچند اندک مواردی از تعاریف دشوار قابل مشاهده است که این را نیز می‌توان طبیعی دانست. در کل، معین توانسته‌است زبان دشوار و دیرپاب و متروک تعاریف

اصطلاحات عرفانی را تا حدود زیادی مرتفع کند. هرچند در مواردی در سیر تسلسل ارجاع در تعریف گرفتار آمده‌است مثل تعریف مدخل «انقباض».

استفاده از شاهد شعر در کمترین حد خود است و تنها در تعریف حدود ۳۳ اصطلاح (۶٪ از اصطلاحات) از شاهد مثال شعر بهره برده‌است که غالب اشعار نیز از مولانا و حافظ است.

البته بخشی از جلد چهارم و دو جلد اعلام فرهنگ معین پس از درگذشت مؤلف تدوین و تکمیل شده‌است. از این رو، برخی کاستی‌ها و نواقص موجود را می‌توان ناشی از عدم نظارت مستقیم شادروان معین بر چاپ تمامی مجلدات دانست.

پی‌نوشت

۱. معین هم منابع استفاده‌شده در تعریفات را با علامت اختصاری نشان می‌دهد.
۲. جهت کاهش حجم مقاله ادامه فهرست اصطلاحات و منابع آنها نیامده‌است.
۳. درباره آمار و ارقام تعداد مدخل‌های فرهنگ معین، اطلاعاتی در خود فرهنگ نیامده‌است. این نیز کاستی دیگر فرهنگ است. تعداد مدخل‌ها با تکیه بر منابع اینترنتی به دست آمده. بهتر است چنین آثاری حداقل‌هایی از آمار و اعداد کار را در مقدمه بیاورند.
۴. صورت دقیق منابع استفاده‌شده در قسمت اصطلاحات ذکر شده‌است.

منابع

- انوری حسن. فرهنگ سخن. تهران: سخن، ۱۳۸۱.
- پورجوادی نصرالله. اصطلاحات صوفیه در فرهنگ معین، بررسی سه اصطلاح طوالع، لوايح و لوامع. نامه فرهنگستان، ۱۳۷۶؛ (۱۱): ۵۲-۶۵.
- جعفری زهرا. مروری بر مقوله نقد فرهنگ لغت و مبانی آن. ویژه‌نامه فرهنگستان (فرهنگ‌نویسی). ۱۳۹۲؛ (۵ و ۶): ۷۵-۹۲.
- دهخدا علی‌اکبر. لغت‌نامه دهخدا. ۱۵ جلد، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۷.
- سجادی سیدجعفر. فرهنگ اصطلاحات و تعبیرات عرفانی. تهران: طهوری، ۱۳۸۳.
- سیدنی آی لاندو. فرهنگ‌ها: فن و هنر فرهنگ‌نویسی (دفتر دوم: تعریف). ترجمه محمدرضا افضلی و مجید ملکان. تهران: کتاب بهار، ۱۳۹۹.
- شعبانزاده مریم. بررسی جنبه‌های فرهنگ‌نگاری در مصباح الهدایه. مجله زبان و ادبیات فارسی دانشگاه سیستان و بلوچستان، ۱۳۸۴؛ (۵): ۶۳-۷۸.

فضیلت محمود. ضرورت بازنگری در بخش ترکیبات خارجی فرهنگ فارسی معین. *دوفصلنامه پژوهش زبان و ادبیات فارسی*، ۱۳۸۴؛ (۴): ۶۹-۸۰.

گوهرین سیدصادق. *شرح اصطلاحات تصوف*. تهران: زوار، ۱۳۷۶.

معین محمد. *فرهنگ فارسی معین*. دوره ۶ جلدی. تهران: امیرکبیر، ۱۳۷۱.

روش استناد به این مقاله:

عباس‌زاده مبارکی بهزاد؛ مشتاق‌مهر رحمان و گلی احمد. نقد و بررسی اصطلاحات عرفانی در فرهنگ فارسی معین، *زبان فارسی و گویش‌های ایرانی*، ۱۴۰۳؛ ۲(۱۸): ۱۵۵-۱۸۰. DOI: 10.22124/plid.2025.29066.1703

Copyright:

Copyright for this article is retained by the author(s), with first publication rights granted to *Zaban Farsi va Guyeshhay Irani (Persian Language and Iranian Dialects)*. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided that the original work is properly cited.

